

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.030>

TEMURIYLAR DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSIDA MAVJUD BO‘LGAN MA‘MURIY BIRLIKLARNING TASHQI CHEGARALARI

Yusupov Dilshodjon Ne‘matjon o‘g‘li

Farg‘ona davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Temuriylar davrida Farg‘ona vodiysi hududida mavjud bo‘lgan ma‘muriy birliklarning tashqi chegaralari tarixiy-geografik va yozma manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Temuriylar davriga oid tarixiy asarlar, geografik ma‘lumotlar hamda boshqa yozma manbalarda keltirilgan hududiy nomlar, aholi manzilgohlari, tabiiy-geografik obyektlar va siyosiy-ma‘muriy birliklar haqidagi ma‘lumotlar qiyosiy tahlil qilinadi. Farg‘ona vodiysining tabiiy-geografik xususiyatlari, tog‘ tizmalari, daryolar va boshqa tabiiy obyektlarning ma‘muriy hududlar chegaralarini belgilashdagi o‘rni aniqlanadi. Shuningdek, Temuriylar davrida Farg‘ona hududining siyosiy-ma‘muriy tuzilishi, alohida viloyat va mulklarning o‘zaro hududiy munosabatlari hamda ularning tashqi chegaralarini aniqlash masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida yozma manbalarda uchraydigan toponimik va tarixiy-geografik ma‘lumotlarni o‘zaro qiyoslash orqali Temuriylar davri Farg‘ona vodiysining ma‘muriy-hududiy tuzilishi va uning tashqi chegaralarini tarixiy xaritalashtirish imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, Farg‘ona vodiysi, ma‘muriy birliklar, tashqi chegaralar, tarixiy geografiya, siyosiy geografiya, viloyat, hududiy tuzilish, toponimika, tarixiy manbalar, aholi manzilgohlari, tabiiy-geografik obyektlar.

Аннотация. В статье рассматриваются внешние границы административных единиц, существовавших на территории Ферганской долины в эпоху Тимуридов, на основе анализа письменных источников и историко-географических данных. В исследовании проводится сопоставительный анализ сведений исторических сочинений, географических трудов и других письменных источников тимуридского периода о территориальных наименованиях, населённых пунктах, природно-географических объектах и политико-административных образованиях. Особое внимание уделяется роли горных хребтов, рек, долин и других природных объектов в формировании и определении внешних границ административных территорий. Рассматриваются также особенности политико-административного устройства Ферганской долины в период Тимуридов, территориальные взаимоотношения отдельных вилайатов и владений, а также вопросы определения их внешних границ. На основе сопоставления топонимических и историко-географических сведений письменных источников определяются возможности историко-картографической

реконструкции административно-территориального устройства Ферганской долины в эпоху Тимуридов.

Ключевые слова: Тимуриды, Ферганская долина, административные единицы, внешние границы, историческая география, политическая география, вилайат, территориальное устройство, топонимика, исторические источники, населённые пункты, природно-географические объекты.

Abstract. This article examines the external boundaries of the administrative units that existed in the Fergana Valley during the Timurid period on the basis of written sources and historical-geographical data. The study provides a comparative analysis of information contained in historical works, geographical treatises, and other written sources of the Timurid period concerning territorial names, settlements, natural geographical features, and political-administrative entities. Particular attention is paid to the role of mountain ranges, rivers, valleys, and other natural features in the formation and identification of the external boundaries of administrative territories. The article also examines the political and administrative structure of the Fergana Valley during the Timurid period, the territorial relations between individual vilayats and domains, and the problem of determining their external boundaries. By comparing toponymic and historical-geographical information from written sources, the study identifies possibilities for the historical-cartographic reconstruction of the administrative and territorial structure of the Fergana Valley during the Timurid period.

Keywords: Timurids, Fergana Valley, administrative units, external boundaries, historical geography, political geography, vilayat, territorial structure, toponymy, historical sources, settlements, natural geographical features.

KIRISH. Amir Temur vafotidan so‘ng Farg‘ona vodiysida amir Xudoydod boshchiligida alohida feodal mulk, ya‘ni ma‘muriy birlik tashkil topdi [1: 14]. U Movarounnahrda hokimiyatni qo‘lga kiritgan Xalil Sulton hukmronligi tan olmadi. Bu vaqtda uning qo‘li ostidagi Farg‘ona mulki tarkibiga vodiyan tashqari Shohruxiya va O‘ratepa viloyatlari hududlari ham kiritildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (MATERIALLAR VA METODLAR)

1407-yili Xalil Sulton tomonidan Xudoydod Husayniyning tor-mor keltirilishi Farhona mulkining chegaralarida o‘zgarishlarga olib keldi. Xalil Sulton Shohruhiya, O‘ratepa va Xo‘jand viloyatlarini Farg‘ona mulki tarkibidan ajratib olishga erishdi [1: 45]. Bu viloyatlarda Movarounnahr hukmdori Xalil Sultonning hukmronligi o‘rnatildi. Xudoydod Husayniyning boshqaruvi ostida qolgan Farg‘ona mulki esa Marg‘ilon, Axxi, Andijon, O‘sh va O‘zgand hududlari bilan cheklandi. Bu yillardagi siyosiy beqarorlik ma‘muriy hududlarning chegaralarini tez-tez o‘zgarishiga olib kelgan. Xalil Sultonning Xuroson hukmdori Mirzo Shohrux bilan raqobatidan unumli foydangan Xudoydod Husayniy tez orada yana Xo‘jand va O‘ratepa viloyatlarini Farg‘ona mulki tarkibiga qaytarishga erishdi. 1409-yili Xudoydod Husayning Xalil Sulton qo‘shini bilan Jizzaxda to‘qnashganligi ushbu xulosani bildirish imkonini beradi [2: 125]. Chunki Xalil Sulton qo‘shini Xudoydod

Husayniyga qarshi kurashish uchun Xo‘jand yoki O‘ratepada emas Jizzaxda joylashishi bu hududlarning yana Movarounnahr hukmdori qo‘lidan chiqib ketganligidan dalolat beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1409-yil Movarounnahrda Mirzo Shohrux hukmronligining o‘rnatilishi Farg‘ona vodiysining ma‘muriy chegaralariga ham o‘zgarishlar kiritilishiga olib keldi. Bu yerda Hudoydod Husayniyning hukmronligi tugatildi.

Mirzo Shohruh vodiyni boshqarish masalasida otasi Amir Temur tutgan yo‘lni davom ettirishga qaror qildi. U Amir Temurning farmoniga ko‘ra 1376–1393-yillari Farg‘ona mulkini boshqargan Mirzo Umarshayxning o‘g‘li Mirzo Amirak Ahmadga vodiyni boshqarishni topshirdi [3: 152; 4: 30]. Bu vaqtda Farg‘ona mulkiga qarashli hududlar tarkibiga vodiyan tashqari Koshg‘ar viloyati ham kiritilgan edi. Abdurazzoq Samarqandiy Farg‘ona viloyatini O‘zjand viloyati nomi bilan ataydi va uni Mirzo Shohrux tomonidan Mirzo Amirak Ahmadga suyurg‘ol vilib berilganligini ta’kidlagan. Lekin tarixiy voqealarning bayoniga nazar tashlaydigan bo‘lsak, 1414–1415-yillarda Koshg‘ar viloyati ham markazi Andijon shahri bo‘lgan Farg‘ona mulkiga bo‘ysunganligini ko‘rish mumkin [2: 233; 5: 69-72]. B.Usmonovning ta’kidlashiga ko‘ra “manbalarda Koshg‘ar viloyatining qay tarzda va qachon Farg‘ona mulki tarkibiga kiritilganligi xususida ma’lumotlar yo‘q. Amir Xudoydod davrida Koshg‘arning unga bo‘ysunganligi to‘g‘risida tarixiy manbalarda ma’lumotlar mavjud emas. Faqatgina Amir Temur tomonidan Xitoy yurishi arafasida Koshg‘arning Farg‘ona vodiysi shaharlari bilan birgalikda Amir Temurning nabirasi Ibrohim Sultonga suyurg‘ol etib berilganligi ma’lum. Amir Temur vafotidan keyin esa Koshg‘arda yana mo‘g‘ullar ta’siri kuchaygan bo‘lsa kerak. Chunki yuqorida aytilganidek, tarixiy manbalarda Ahmad mirzo hukmronligi boshlangunga qadar Koshg‘arning temuriylar qo‘lida bo‘lganligiga oid ma’lumotlar uchramaydi. Mirzo Shohruh tomonidan Mirzo Ahmadga in‘om etilgan mulklar qatorida Koshg‘ar tilga olinmagan. Uning keyingi faoliyatida esa Koshg‘ar Farg‘ona hokimiga bo‘ysunganligini ko‘rish. Bu Koshg‘arni Mirzo Ahmad Temuriylar mulklari qatoriga qaytara olganligi xususida xulosa chiqarishga asos bo‘ladi” [6: 156-157].

Mirzo Ahmad davridagi Farg‘ona vodiysining hududiy chegaralaridagi o‘zgarishlarini quyidagilarda ko‘rish mumkin. Bu vaqtda O‘ratepa viloyati Farg‘ona mulki tarkibidan chiqarilgan va Mirzo Ulug‘bek tomonidan boshqarilgan Movarounnahr mulki tarkibiga kiritilgan. Chunki O‘ratepaning Mirzo Ahmadga bo‘ysunganligi xususida tarixiy manbalarda ma’lumotlar uchramaydi. Xo‘jand viloyatining Mirzo Ulug‘bek yoki Mirzo Ahmadga bo‘ysunganligi xususida aniq ma’lumot yo‘q. Har holda 1409–1415-yillarda Xo‘jand viloyatining Mirzo Ulug‘bek boshqaruvidagi mulklar qatorida tilga olinmaganligidan bu hudud Farg‘ona viloyati tarkibida bo‘lganligini taxmin qilish mumkin. O‘ratepa viloyatining Farg‘ona mulki tarkibidan chiqarilganligi uning hududiy chegaralarini qisqartirib yubormagan. Chunki bu vaqtda Koshg‘ar viloyatining Farg‘ona mulki tarkibiga kiritilishi, hatto uning hududini kengayishiga olib kelgan, deyish mumkin. Bu yerda Koshg‘ar viloyatining hududi O‘ratepa viloyatiga nisbatan katta ekanligiga e’tiborga olingan.

1415-yilga kelib Farg‘ona mulkining ma‘muriy chegaralari yana o‘zgarishlarga uchradi. Mirzo Shohruxning Movarounnahrda noibi Mirzo Ulug‘bek Mirzo Ahmadni

mag‘lubiyatga uchratib, Farg‘ona viloyatini o‘z mulklari qatoriga qo‘shib oldi [2: 196; 7: 518-519].

Mirzo Ulug‘bek davrida Koshg‘ar viloyati to‘g‘ridan to‘g‘ri Samarqandga bo‘ysunadigan hokim tomonidan boshqarildi. Ya‘ni, bu hudud Farg‘ona mulki tarkibidan chiqarildi. Mirzo Ulug‘bek davrida Farg‘ona mulkining hududiy chegaralari faqat vodiylar bilan chegaralandi. Bu davrda uning qanday ma‘muriy birliklarga bo‘lib boshqarilganligi xususida tarixiy manbalarda ma‘lumotlar yo‘q. Manbalardagi voqealarning bayonidan kelib chiqib xulasa qilish mumkinki, vodiylar markazi Andijon shahri bo‘lgan yagona ma‘muriy birlik sifatida saqlab qolingan. Chunki manbalarda Axsi, Marg‘ilon, O‘sh yoki Xo‘jand viloyatlari hokimlarining Mirzo Ulug‘bek nomiga xabar yuborganliklari, qo‘shni hududlardagi siyosiy vaziyat bo‘yicha murojaat qilganligi xususida ma‘lumotlar uchramaydi. Bu kabi ma‘lumot va murojaatlar faqat Andijon hokimlari tomonidan yuborilganligi ma‘lum. Misol uchun Abdurazzoq Samarqandiyning quyidagi ma‘lumotiga e‘tibor qilinishi lozim: “Oyning yettinchisida (10 may, 1421) Abu-l-Lays Andijondan kelib u taraf ahvolini (Ulug‘bekka) arzga yetkazdi va Pir Muhammad o‘g‘lonning navkari Ag‘di hamda Sadr Islomning navkari yetib kelishdi. Amir Arslonxoja tarxon Savron viloyatidan keldi. Rajab oyida (2 iyul – 1 avgust, 1421) Ali Makrit va Abu-l-Layslar navozishlarga erishib, farmonga muvofiq Andijon tomon qaytib ketdilar; amir Qamaruddinning o‘g‘li amir Jahonshoh yetib kelib, Xudoyberdining kelganligi haqida xabar berdi va mehribonlikka erishdi. Yettinchi shavvolda (5 oktabr, 1421) Abu-l-Laysning navkari muxoliflarning jang qilganligi va Marojiq va boshqalarning asir olinganliklari xabarini yetkazdi” [8: 415-416]. Bu kabi ma‘lumotlar manbalarda bir necha marta uchraydi. Shuning uchun ham B.Usmonov o‘z tadqiqotida “1419–1421-yillarda Abu-l-lays ismli shaxs vodiyni boshqarganligi, ish, shuningdek, Mo‘g‘ulistondagi siyosiy va harbiy harakatlarni diqqat bilan kuzatib borish vazifasi ham yuklatilganligi ko‘rinib turibdi. Chunki Farg‘ona vodiysida tinchlikning hukm surishi ko‘p jihatdan qo‘shni ko‘chmanchi davlat Mo‘g‘ulistondagi siyosiy va harbiy vaziyatga ham bog‘liq edi”, deya ta’kidlagan edi [6: 169].

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, Mirzo Ulug‘bek davrida Farg‘ona mulkini Andijon shahrida o‘tirgan hokim boshqargan. Vodiyning barcha yirik shaharlari va uning atroflaridagi hududlar shu hokimga bo‘ysungan. Bu davrda Farg‘ona mulkining chegaralari vodiylar hududlaridan tashqariga chiqmagan edi.

Movarounnahrda Mirzo Ulug‘bek hukmronligining so‘nggi yillari hamda uning vafotidan so‘ng avjiga chiqqan o‘zaro urushlar Farg‘ona mulkining chegaralarida ham ayrim o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Farg‘ona vodiysining atrofidagi tog‘li hududlardagi chegaraga yaqin yerlarda qo‘shni Mo‘g‘uliston davlatining ta’siri oshib bordi va bu hududlarga mo‘g‘ul qabilalari kelib o‘rnasha boshladi. Bu holat, ayniqsa, vodiyning shimoliy va sharqiy chegaralarida yaqqol ko‘zga tashlandi. Ular deyarli 100 yilcha avval Amir Temur tomonidan mazkur hududlardan quvib chiqarilgan edi.

Mo‘g‘ullarning vodiyning chegara hududlariga kelib joylashuvi va ba’zi hududlarning egallab olishi xususida Mirzo Haydar quyidagilarni hikoya qiladi: “Yana bir amir Karimberdi

do‘g‘lat¹⁸ Mo‘g‘uliston chegarasida, Andijon va Farg‘ona tarafidagi Olabug‘a degan mavzeda tepalik ustiga bir qal‘a qurdi. Shu yerdan u Andijon musulmonlari ustiga yurishlar qilib turdi. Amir Haqberdi bekchik¹⁹ Issiqko‘ldagi Qo‘ysuvi²⁰ degan yerda qal‘a qurdi. U ahli ayolini qalmoqlar zarar yetkazmasin, deb Issiqko‘ldagi orolda qoldirib, o‘zi Turkiston va Sayramni talon-taroj qilish bilan mashg‘ul bo‘ldi” [9: 104].

Yuqorida keltirilgan ma‘lumotdan ko‘rinadiki, Farg‘ona vodiysining shimoliy chegaralarida joylashgan Olabug‘a mavzesi mo‘g‘ullar tomonidan egallab olingan. Bu yerda avval mavjud bo‘lgan va mo‘g‘ullarning hujumlari natijasida vayron etilgan qal‘a keyinchalik ularning o‘zi tomonidan qayta tiklangan. Ular bu qal‘aga tayangan holda Farg‘onaning shimoliy hududlarini doimiy ravishda talon-taroj qilib turganlar. Manbalarda faqatgina Olabug‘a mavzesi tilga olingan bo‘lsa-da, bu yerning tabiiy joylashuvidan kelib chiqib aytish mumkinki, ushbu mavzening atrofidagi hududlar ham mo‘g‘ullar tomonidan egallab olingan bo‘lishi kerak. Hozirda bu hudud Qirg‘iz Respublikasi Jalolobod vilotining Olabuqa tumani qarashli bo‘lib, tuman markazi shu manbalarda keltirilgan Olabug‘a qishlog‘idir. Bu qishloq bugungi kunda Olabuqa deb nomlanadi. Shu tuman hududidagi Safedbulon qishlog‘ida esa temuriylar davriga oid me‘moriy obida hozirgi kunga qadar saqlangan. B.Usmonov o‘z tadqiqotida bu haqida “Qirg‘iziston Respublikasi Olabuqa tumani Safedbulon qishlog‘idagi Shoh Fazl maqbarasi Amir Temur va temuriylar davrida bunyod etilganligi taxmin qilinadi. Mahalliy aholining ma‘lumotlariga qaraganda maqbara Amir Temur farmoniga binoan uning o‘g‘li Mirzo Umarshayxning nazoratida qurilgan. V.D.Goryacheva me‘moriy obidaning qurilish materiallari va uslublarini tadqiq etib, uni XIV asrda qayta tiklanganligi ehtimolini qayd etadi [11: 106-137]. Bir guruh tadqiqotchilar esa “Safedbulon qissasi”dagi ma‘lumotlarga tayanib, ushbu maqbara Mirzo Bobur tomonidan bunyod etilganligini ta’kidlashadi” [12], - deb yozadi [6: 160-161]. Ushbu ma‘lumotlardan kelib chiqadi-ki, temuriylar Farg‘ona vodiysining chekka hududlaridagi o‘z ta’sirlarini mustahkamlashga katta e’tibor qaratganlar. U yerlardagi harbiy strategik obyektlarnigina emas, ma’daniy obyektlarni ham qayta tiklaganlar. Bu bilan o‘zlarining siyosiy va ma’naviy ta’sirlarini chekka hududlardagi mahalliy aholi orasida oshirib borishga intilganlar. Tarixchi olim X.Fayziyevning ta’kidlashiga ko‘ra XV asrning o‘rtalariga kelib temuriylar davlatidagi ichki nizolarning kuchayishi, ularning Movarounnahrning shimoliy sharqiy chegaralaridagi nufuzining tushib ketishiga olib keldi [4: 77]. Bu esa Farg‘ona mulki tarkibidagi Olabug‘a hududining mo‘g‘ul qabilalari ixtiyoriga o‘tib ketishida o‘zini namoyon etgan.

Mirzo Sulton Abu Sa’id hukmronliging dastlabki yillarida ham Farg‘ona vodiysida mo‘g‘ul qabilalarining talon-tarojlari davom etdi. Ular ma‘lum vaqt Farg‘ona vodiysining ayrim shahar va viloyatlarini egallab olishga ham erishdilar [10: 104]. Misol uchun Mirzo Bobur ham bu haqida quyidagi ma‘lumotlarni keltirgan: “Mirzo Ulug‘bekning va

¹⁸ Karimberdi dug‘lat – dug‘lat qabilasidan chiqqan yana bir yirik amir. Yunusxonni birinchi bo‘lib qo‘llab quvvatlagan. Uning o‘g‘li Qodirberdi Qalmoq shahzodasining qiziga uylangan. Toshkent hokimi Shayx Jamolni o‘ldirgan Amir Abdulquddusning amakisi. Qarang: Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашидий. – С. 104,109, 115, 119.

¹⁹ Amir Haqberdi bekchik – Bekchik qabilasidan chiqqan yirik amir. Bekchik (bekjik) turkiy tilli qang‘li qabilasining To‘g‘liq Temurxonning yirik amiri Bekchik nomidan kelib chiqqan tarmog‘i. Qarang: Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашидий. – С. 629.

²⁰ Qo‘ysuvi – Issiqko‘lning shimolida joylashgan kichik daryoning quyilish qismida joylashgan mavze. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашидий. – С. 625.

o‘g‘ullarining g‘avg‘osida Esan Bug‘axon fursat topib kelib, Farg‘ona viloyatini Kandibodomgacha chopib, kelib Andijonni olib, elini tamom asir qildi” [13: 13]. Lekin bu holatlar juda qisqa davom etganligi sababli bu masalalarga to‘xtalmaymiz.

Mirzo Sulton Abu Sa‘id Farg‘ona vodiysini mo‘g‘ullar hujumlaridan xolos etish uchun qattiq kurash olib borgan. U buning chorasi sifatida Mo‘g‘uliston taxtiga o‘ziga xayrihoh bo‘lgan hukmdorni o‘tqazishni maqsad qiladi. “Mirzo Sulton Abu Sa‘idga bu haqda xabar yetgan paytda, - deb yozadi Mirzo Haydar, - Esan Bug‘axonni qaytarish uning qo‘lidan kelmadi, chunki agar u Mo‘g‘ulistonga jo‘naganida ham Esan Bug‘axon Mo‘g‘ulistonning chekka o‘lkalariga ketib qolgan va Samarqand lashkari u yoqlarga borolmagan bo‘lardi. Bordi-yu, u yoqlarga borolgan taqdirda ham, Esan Bug‘axon (Samarqand lashkari) ortiga qaytganida yana uning izidan tushar va bu hol uzluksiz davom etgan bo‘lardi. Unga qarshi biror kishini tayinlab ham bo‘lmasdi, Esan Bug‘axonning kuchli va ko‘p sonli lashkariga amirliklar bas kelolmasdi. Shu bilan birga Mirzo Sulton Abu Sa‘idning Iroqqa²¹ lashkar tortish niyati bo‘lgan, ammo Esan Bug‘axon tufayli bunga jur‘at qilolmagan. Keyin u Iroqqa kishi yuborib, Esan Bug‘axonning Iroqqa borib qolgan akasi Yunusxonni olib keltirdi” [10: 104]. Mirzo Sulton Abu Sa‘id Mo‘g‘uliston taxtiga Amir Temur va Mirzo Ulug‘beklar singari o‘z odamini o‘tkazish siyosatini olib borganligini Mirzo Bobur ham qayd etgan [13: 13].

Lekin Yunusxonning Mo‘g‘uliston taxtini egallash maqsadidagi dastlabki urinishi samarasiz yakunlanadi. O‘z qaroridan qaytmagan Sulton Abu Sa‘id mag‘lub bo‘lgan Yunusxon 1458–1459-yillari yana qayta yordam berishga qaror qiladi. Bu safar unga Mo‘g‘uliston taxti uchun kurashda tayanch joy sifatida Yettikent hududi in‘om etiladi [10: 110]. Yettikentning Yunusxonga in‘om etilganligini, u ma‘lum vaqt ushbu hududda yashaganligi xususida V.V.Bartold [14: 74], B.Ahmedov [16: 352] lar ham o‘z asarlarida ta’kidlaganlar.

Lekin Yunusxonning Yettikentda bo‘lgan vaqti xususida turlicha fikrdar mavjud. “V.V.Bartold Yunusxonning 1456–1462-yillari Yettikandda yashaganligi va shu yerdan turib, Mo‘g‘uliston taxti uchun kurash olib borganligini ta’kidlaydi [14: 74]. Lekin Yunusxon ikkinchi marta yordam so‘rab kelganidan so‘ng unga Yettikand in‘om etilganini nazarda tutilsa, uning Yettikanddagi hayoti 1459–1460-yillardan boshlangan bo‘lib chiqadi” [6: 185]. Bundan ko‘rinadiki, B.Usmonov Yunusxonning Yettikentda bo‘lish vaqtini 1459–1460-yillar deya xulosalaydi. Bundan kelib chiqadigan bo‘lsak 1459–1460-yillardan Boshlab Farg‘ona mulkining hududiy chegaralarida yana o‘zgarish bo‘ladi. Bu safar Yettikent tumani Farg‘ona mulki tasarrufidan chiqariladi. Keyinchalik Mo‘g‘uliston taxtini aynan shu Yettikentga tayangan holda qo‘lga kritgan Yunusxon uni yana Farg‘ona mulki ixtiyoriga qaytarganligi xususida ma‘lumotga duch kelinmadi.

1461–1462-yillarda Farg‘ona mulki Movarounnahrning shimoliy-sharqiy hududlarida o‘z ta‘sirini o‘rnatib olgan temuriyzoda Mirzo Muhammad Jo‘qiyga bo‘ysungan. 1462–1463-yillarda isyonkor Mirzo Jo‘qiyi tor-mor keltira olgan Mirzo Sulton Abu Sa‘id Farg‘ona vodiysi hokimligini o‘g‘li Mirzo Umarshayxga topshirdi. Mirzo Bobur bu haqida: “To‘ydin

²¹ Iroq – Amir Temur va Temuriylar davrida G‘arbiy Eron hududlari ham Iroq nomi bilan atalgan.

so‘ngra ul munosabat bilakim, Temurbek ulug‘ Mirzo Umarshayxg‘a Farg‘ona viloyatini bergandur, Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi tug‘chi Temurtoshni bek atka qilib yubordi” [13: 9], deya ta‘kidlaydi.

Mirzo Umarshayxning hukmronlik yillarida Farg‘ona mulkining hududlari kengaygan deyish mumkin. Bu vaqtga kelib Mirzo Umarshayx Olabug‘adan mo‘g‘ullarni siqib chiqargan bo‘lishi kerak. Chunki yuqorida ko‘rib o‘tilganidek, Olabug‘a yaqinidagi Safedbulon qishlog‘ida joylashgan Shayx Fazl maqbarasining Mirzo Bobur tomonidan tiklanganligi yoki ta‘mirlanganligi xususidagi ma‘lumotlar shu fikrni bildirish imkonini beradi. Qolaversa, bu davrda mo‘g‘ullarning Olabug‘adan turib Farg‘ona vodiysining ichki hududlariga yurish qilganligi haqida ma‘lumotlar uchramaydi.

Qolaversa, Yettikent ham Farg‘ona mulki tarkibiga qaytarilgan, deb o‘ylash mumkin. Chunki Bobur Farg‘ona vodiysining tabiati haqida so‘z yuritir ekan Yettikent tog‘lari xusuida so‘z yuritadi [13: 9]. Shuningdek, Mirzo Haydar Yunusxon va Mirzo Umarshayxning munosabatlari juda yaxshi bo‘lganligi haqida ham ma‘lumot qoldirgan: “Mirzo Umarshayx bir necha marta Mo‘g‘ulistonga borib, u yerda bir-ikki oylab qolgan. Ba‘zan u xonni Andijonga chorlar, xon ham bir-ikki oylab Mirzo Umarshayx xonadonida turgan” [10: 120-121]. Bu ma‘lumotdan kelib chiqib, Mirzo Umarshayx Yettikent va Olabug‘ani mo‘g‘ullardan tinch yo‘l bilan qaytarib olganligini ham taxmin qilish mumkin bo‘ladi.

Mirzo Umarshayx o‘z mulklarini Toshkent viloyati va uning tarkibida bo‘lgan Sayram, Shohruxiya shaharlari hisobiga ham ma‘lum vaqt kengaytirishga erishdi. Bu hududlarning Mirzo Umarshayx ixtiyorida bo‘lganligini V.V.Bartold ham ta‘kidlab o‘tgan [14: 75]. Akademik S.Azimjonova faqat Toshkent va Sayram shaharlari Sulton Ahmad tomonidan Umarshayxga in‘om etilgan, deb hisoblaydi [15: 24]. Akademik B.Ahmedov ham S.Azimjonovanning fikrini qo‘llab quvvatlagan [16: 361].

Yuqoridagi tarixchilar Mirzo Boburning quyidagi ma‘lumotiga asoslanadilar. “Samarqand va Buxoro erdikim, otasi berib edi. Shayx Jamolni Abdulquddus o‘lturganidan so‘ng Toshkand va Shohruxiya va Sayramni olib edi, necha mahal tasarrufida edi. So‘ngra Toshkent bila Sayramni inisi Mirzo Umarshayxga berib edi” [13: 20]. Mirzo Boburning quyidagi ma‘lumotida esa S.Azimjonova va B.Ahmedovlar tomonidan so‘z yuritilmagan Shohruhiyaning qay tarzda Mirzo Umarshayx boshqaruviga o‘tganligi xususida so‘z yuritilgan: “Otasi Farg‘ona viloyatini berib edi. Necha mahal Toshkand va Sayrom ham mirzoning tasarrufida edikim, og‘asi Mirzo Sulton Ahmad berib edi. Shohruxiyani firib bila olib, necha mahal mutasarrif bo‘lur edi” [13: 11].

B.Usmonovning ta‘kidlashiga ko‘ra Toshkent, Sayram viloyatlari va Shohruxiya shahri 1475–1477-yillarda Mirzo Umarshayx ixtiyoriga o‘tgan [6: 202]. Bundan ko‘rinadiki, shu yillar davomida uning boshqaruvidagi hududlar deyarli ikki barobarga kengayib ketgan. Lekin ushbu mulklarning boshqaruv markazi va asosi Farg‘ona vodiysi bo‘lib qolavergan.

Mirzo Sulton Ahmad Toshkent, Sayram va Shahrisabz viloyatlarini Mirzo Umarshayxdan qaytarib olish maqsadida harbiy yurish boshlagan. O‘z akasiga qarshi Yunusxondan yordam so‘ragan Mirzo Umarshayx mo‘g‘ul xoniga Axbi viloyatini in‘om etgan. Ammo o‘z akasi ortga qaytib ketgani haqida xabar topgan Mirzo Umarshayx

Yunusxondan Axsi viloyatini qaytarib olishga erishgan. B.Usmonov ushbu voqealar 1477-yili bo‘lib o‘tganligini ta’kidlagan [6: 205]. Bundan ko‘rinadiki, shu yili qisqa muddat Axsi viloyati Farg‘ona mulki tarkibidan chiqib, mo‘g‘ul xoni ixtiyoriga o‘tgan. Xuddi shunday holat 1478-yili Marg‘ilon va 1481-yili O‘sh viloyati bilan ham yuz bergan²². Bu Marg‘ilon va O‘sh viloyatlarining Farg‘ona mulki tarkibiga qaytarilishi janglarsiz kechgan. “Sulton Yunusxon Mo‘g‘ulistonga jo‘nab ketganidanoq, – deb yozadi Mirzo Haydar, – Mirzo Umarshayx O‘shga dorug‘a jo‘natdi va Mirzo Muhammad Haydardan uzr so‘radi. Mirzo Muhammad Haydar va uning odamlarida Mo‘g‘ulistonga ketish uchun kuchlari yo‘q edi, bu yerda qolish imkoni ham bo‘lmadi. U o‘g‘illari Muhammad Husayn mirzo²³ bilan Said Muhammad mirzoni Mirzo Umarshayxga qoldirib, o‘zi Koshg‘arga yo‘l oldi” [9: 175-176; 10: 137-138].

Yuqoridagidardan ko‘rinadiki, 1482-yilga qadar Mirzo Umarshayx Farg‘ona vodiysining barcha hududlari, hamda Toshkent, Sayram va Shohruxiya viloyatlarini ham o‘z boshqaruvi ostida ushlab qolgan edi.

Lekin 1482-yili Shohruhiya va Sayram viloyatlari Mirzo Umarshayxning boshqaruvidan chiqib ketdi. Shohruhiya Samarqand hukmdori Mirzo Sulton Ahmadning ixtiyoriga o‘tgan bo‘lsa, Sayram Mo‘g‘uliston tarkibiga qo‘shib olindi. V.V.Bartold ham Sayramni Yunusxon ixtiyoriga 1482-yili o‘tganligini ta’kidlagan [14: 75]. 1485-yili tuzilgan Shohruxiya sulhiga (Xoja Ahror valiy vositachiligida Mirzo Sulton Ahmad, Mirzo Umarshayx va Sulton Mahmudxon o‘rtasida) ko‘ra Toshkent viloyati ham Mo‘g‘uliston ixtiyoriga berildi.

1482-yili Sayramning Mo‘g‘uliston davlati tarkibiga, Shohruxiya esa Sulton Ahmad mulklari qatoriga o‘tishi, 1485-yili esa Toshkent viloyatining ham Yunusxon ixtiyoriga o‘tishi natijasida Farg‘ona mulki hududlari vodiy bilan cheklandi.

Farg‘ona mulkining hududlari bo‘yicha navbatdagi o‘zgarish 1487-yili sodir bo‘ldi. Shu yili O‘ratepa viloyati Mirzo Umarshayxning Samarqand ustiga qilgan yurishi jarayonida uning boshqaruvidagi mulklar qatoriga o‘tkazildi. Shundan so‘ng 1487–1494-yillar davomida Farg‘ona mulkining hududiy chegaralarida o‘zgarishlar kuzatilmadi.

1494-yili Mirzo Sulton Ahmad va Sulton Mahmudxonlarning Farg‘ona vodiysi tomon yurish boshlaganligi yana hududiy o‘zgarishlarga olib keldi. Urush yakunida tuzilgan sulh natijalariga ko‘ra O‘ratepa va Xo‘jand viloyatlari Farg‘ona mulki tasarrufidan chiqarilib, Samarqand devoni ixtiyoriga o‘tkazildi [13: 9].

Ko‘p o‘tmay o‘z hokimiyatini mustahkamlab olishga erishgan Mirzo Bobur 1495-yilda Xo‘jand, Isfara shaharlarini Farg‘ona mulki tarkibiga qaytardi. Lekin o‘zaro urushlarning avj olib borishi natijasida 1495-yili o‘z hududlarini to‘la tiklashga erishgan Farg‘ona mulkining 1500-yili tuzilgan sulh shartlariga ko‘ra o‘zi ikkiga bo‘linib ketdi. Sirdaryoning shimolidagi hududlarni Mirzo Jahongir, janubdagi yerlar esa Mirzo Bobur boshqaradigan bo‘ldi [15: 47].

XULOSA. Ikkiga bo‘linib ketgan Farg‘ona mulki 1501-yilga keliboq yana qayta birlashtirildi. Bu vaqtga kelib boshqaruv rasman Mirzo Jahongirning amalda esa Sulton

²² Bu sanalar B. Usmonovning tadqiqotiga tayanib berilmoqda. Qarang: Ўша асар. – Б. 205-208.

²³ Muhammad Husayn mirzo – Muarrix Mirzo Haydarning otasi. 1495-1501 yillarda O‘ratepa hokimi. Qarang: Мирзо Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – С. 146; Бобур. Бобурнома. – Б. 32.

Ahmad Tanbalning qo‘lida edi. 1503-yildan esa hokimiyat amalda ham, rasman ham Sulton Ahmad Tanbal qo‘liga o‘tdi va vodiya temuriylar sulolasining hukmronligiga chek qo‘yildi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: Темур тарихида тақдир ажойиботлари. /Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У. Уватов тайёрлаган. К. П. –Т.: Меҳнат, 1991. – 192 б.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс – тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳи луғатлар А. Ўринбоевники. – Т.: Фан. 1969. – 464 б.
3. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Пер. предис. примеч. и указатели Д. Ю. Юсуповой. – Т. : Фан, 1980. – 346 с.
4. Файзиев Х. Т. Мирзо Шохрух ва унинг ташқи сиёсати – Т.: Наврўз, 2016. – 132 б.
5. Аҳмедов Б. Улуғбек – Т.: Ёш гвардия, 1989. – 256 б.
6. Усмонов Б.А. Фарғона водийси Амир Темур ва темурийлар даврида. Монография. – Фарғона: “Фарғона”, 2019.
7. حافظ ابرو. زوبة التواريخ. مقدمة، تصحيح و تعليقات: کمال حاج سيد جوامی. در چهار جلد. تهران، 1380
8. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. Ж. П. Қ. I. 1405 – 1429 йил воқеалари. – Т. : «O‘zbekiston». 2008. – 632 б.
9. Мирзо Мухаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий / Нашрга тайёрловчи, сўз боши, тадбир изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи О.Ё.Жалилов. – Т.: «O‘zbekiston». 2011. – 704 б.
10. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, примечания и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой – Т.: Фан. 1996. – 727 с.
11. Горячева В.Д. Средневековые городские центры и архитектурные ансамбли Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 106-137.
12. Машрабов З. Матбобоев Б. Раҳмонов В. Бобур қурдирган мақбара Фарғона водийсидан топилди. // Андижоннома газетасининг 2018 йил 28 ноябрь сони.
13. Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П. Шамшиев – Т.: Юлдузча. 1989. – 368 б.
14. Бартольд В.В. Очерк истории семмиречья – Фрунзе: Киргизгосиздат. 1943 – С. 74.
15. Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV в. – Т.: Издательство Академии наук Узбекской ССР. 1957. – 92 с.
16. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 368 б.